

MIHAIL ARTĂBAȘEV

LA LIMITA EXTREMĂ

– Roman –

Traducere, prefață și note de

DUMITRU BALAN



Colecția: 100 CAPODOPERE
Coperta și colaj: Florin AFLOAREI

Lector: Vlad ROMAN
Tehnoredactor: Carmen DUMITRESCU

Editura Ideea Europeană
OP-22, CP-113, Sector 1, București,
Cod 014780, România
Tel/Fax: 4021-2125692; 4021-3106618
E-mail: office@ideeaeuropeana.ro
<http://www.ideeaeuropeana.ro>

Anul apariției: 2014
Ediție Digitală PDF

ISBN 978-606-594-064-2

Copyright © 2014 Ideea Europeană

MIHAIL ARTÎBAȘEV, romancier, prozator rus, contemporan cu Nabokov și cu alți scriitori care se formează și se lansează „la răscrucea” secolelor XIX și XX. *Sanin*, capodopera d-sale apărută în 1907, i-a adus autorului o celebritate scandaloasă. La inițiativa Bisericii ortodoxe ruse lui Artîbașev i s-a intentat un proces, scriitorul fiind învinuit de propagarea pornografiei. În consecință, *Sanin* și alte scrieri ale lui Artîbașev au fost interzise în patria autorului. Un roman de scandal nu numai literar, o capodoperă în care se luptă cu prejudecățile morale, sexuale, sociale. O carte scrisă în buna tradiție inaugurată de D.H. Lawrence și Henri Miller.

ARȚĂBAȘEV REDIVIVUS

Cunoscut în România interbelică prin schițele și articolele din ziarele și revistele românești de limbă rusă (merită semnalate aici asemenea texte precum *În împărăția voluntarismului sălbatic*, *Păsărica verde și crocodilul roșu*, *La copaia roșie*, „*La punctul umilirii*”, *Pe o suprafață înclinată*, *Însemnări de scriitor* – fragmente, „*Vise fără sens*”, *Trecut și viitor*, *Prostituata*, *O pipă veche* – poezie inedită, *De la măreție la ridicol*, *Cuvinte uitate*, *Zile fatale la Moscova* (extrase din scrisorile anului 1917, salvate întâmplător) și îndeosebi prin romanele tălmăcite în limba română, Mihail Arțăbașev, alături de alți străluciți reprezentanți ai literaturii ruse din emigrație (A. Avercenko, I. Bunin, A. Kuprin, I. Severianin, Teffi, A. Vertinski, vestiți în patria natală încă până la exil), s-a bucurat de aprecierea entuziastă a cititorilor, criticilor literari și a spectatorilor din spațiul românesc. După îndelungi decenii în care numele scriitorului a fost anatemitizat, scos chiar și din bibliografia (în monumentală lucrare a lui Filip Roman *Literatura rusă și sovietică în limba română, 1859-1959*, Arțăbașev nu apare deloc), iar operele sale total interzise, pe la sfârșitul anilor '80 din secolul trecut, încă în fosta Uniune Sovietică, în procesul reevaluării și „recuperării” literaturii ruse, moștenirea literară a lui Arțăbașev renaște exact ca pasărea Phoenix; un rol esențial l-a avut și criticul literar rus Timofei Prokopov, alcătuitor și prefațator al unei ediții de opere alese în trei volume (Moscova, 1994).

E adevărat, în România interbelică operele unor scriitori străini, inclusiv romanele lui Arțăbașev *Sanin*¹, tradus de

¹ Prima traducere românească, nesemnată, cu titlul modificat *Suflete zburătoare*, a apărut în 1922, în 91 de foiletoane de ziar, în periodicul bucureștean „Lupta”.

L. Hâncu (București, Editura „Cugetarea”, 1928), *Extrema limită*, trad. de G. M. Vlădescu (București, editura „Cugetarea”, 1939) și *Familia Diki (Sălbaticii)*, trad. de R. Donici (București, 1941) au fost mutilate, traducătorii sau poate chiar editorii urmărind probabil țeluri pur comerciale, au eliminat pasaje (cu precădere peisajele cu natura rusă) sau capitole întregi (e și cazul interbelicului *Sanin*; textul integral a fost tradus și publicat la Editura Ideea europeană, în două ediții succesive în anii 2004 și 2005), iar în exemplul romanului de față în ediția interbelică a fost complet eliminată partea a doua (1/2 din text). Se mai întâlnesc pe alocuri modificări nejustificate ale numelor personajelor sau chiar deformarea sensului ideatic, aspect explicabil și prin lipsa de lectori de carte avizați la respectivele edituri bucureștene interbelice.

Sub formă de broșură, în celebra colecție „Lectura. Floarea literaturilor străine”, au fost publicate nuvelele lui Arțâbașev *Răzbunătorul*, traducere de Alexis Nour (București, 1927) și *Procurorul*, traducere de R. Clemente (București, f. a.).

Un succes remarcabil l-a avut drama în cinci acte *Revnost' (Gelozia)*, jucată de trupa Teatrului lui K. N. Nezlobin în 1927 pe scena Teatrului Național din Chișinău cu artista M. G. Kosmacevskaia în rolul principal.

Pentru cititorii prezentului roman, voi schița în cele ce urmează profilul autorului.

Mihail Petrovici Arțâbașev [25.X (6.XII).1878, cătunul Dobroslavovka, județul Ahtâr, gubernia Harkov – 3.III.1927, Varșovia], prozator, dramaturg și publicist, s-a născut într-o familie de nobili moscoviți scăpătați (tatăl său era ispravnic în orașelul Ahtâr, iar mama – casnică – era de origine poloneză).

Unele precizări importante, pe bază de documente originale, le-a făcut universitarul Mihail Enoiu într-un volum *Probleme de filologie rusă* al catedrei de limba și literatura rusă a Universității din București; printre altele, acesta demonstrează că în toate dicționarele și enciclopediile literare din Federația Rusă data nașterii scriitorului este eronat devansată cu o zi. Semnalez aici, în premieră, că soția scriitorului, Ecaterina, după decesul soțului, a locuit la București, a colaborat la publicații românești de limbă rusă, a corespondat cu Igor Severianin, poetul futurist rus vizitând-o cu ocazia serilor literare pe care le-a susținut în anii '30 în România.

A abandonat gimnaziul din Ahtâr după absolvirea a cinci clase. La vârsta de 16 ani a avut o tentativă de sinucidere, după o dramă în familie. Între anii 1895 și 1897 a lucrat ca secretar la un agent de zemstvă. Debutează ca prozator cu nuvele publicate în 1895 în ziarul din Harkov „Lujnâi Krai”. În anii 1897-1898, studiază la Școala de desen și pictură din Harkov. În 1898, pleacă la Petersburg pentru a se înscrie la Academia de Arte Frumoase dar nu este primit, deoarece îi lipsea diploma gimnazială de capacitate. Rămâne în capitală, o duce destul de greu material, obținând puținii bani din caricaturile sale oferite ziarelor de scandal, recenzii la expozițiile de artă plastică și din câștigurile de la jocul de biliard. Se căsătorește la vârsta de 20 de ani, fiind îndrăgostit nebunește, dar după trei ani divorțează pe motiv de nepotrivire de caracter. Într-adevăr fericită va fi doar cea de a doua căsătorie.

Critica literară rusă consideră că adevăratul început al carierei literare îl constituie nuvela *Pașa Tumanov* (1901) subiectul căreia îl reprezintă asasinarea directorului de gimnaziu de către un elev exmatriculat.

Acceptată inițial de revista „Russkoe bogatstvo” și de către redactorul acesteia, N.K. Mihailovski, dar respinsă de cenzură, nuvela va fi publicată de-abia peste doi ani în revista „Obrazovanie” (*Învățământul*). Colaborează la sus-menționatele publicații, dar și la revistele „Șut” (*Nebunul*), „Jurnal dlia vseh” (*Jurnal pentru toți*) și ziarele „Peterburgskaia gazeta”, „Peterburgski listok” ș. a.

În *Pașa Tumanov* precum și în nuvele ulterioare ca *Sublocotenentul Gololobov* (1902), *Sângele* (1903) se resimte influența lui Lev Tolstoi.

Sfârșitul primei etape de creație îl reprezintă povestirea *Moartea lui Lande* unde, din punct de vedere tipologic, figura lui Ivan Lande are evidente contingente cu prințul Mășkin, eroul dostoevskian din romanul *Idiotul*.

Gloria literară, asociată cu un scandal de proporții (exact cum se va întâmpla peste aproape o jumătate de secol cu *Lolita* lui Vladimir Nabokov), i-a adus-o romanul *Sanin*.

Blamat pe nedrept ca „roman pornografic”, iar de către Gorki și ca „roman reacționar, antirevoluționar”, *Sanin* (publicat în 1907-1908, dar scris cu vreo șapte ani mai înainte ca și o serie de nuvele publicate anterior (precum *Kuprian* – 1902, *Râsul* – 1903, *Revolta* – 1904, *Umbrele dimineții* – 1905, *Groaza* – 1905, *Pata de sânge* – 1906, *Valul uman* – 1907) înfățișează individul

ca făurar și victimă a istoriei, îndeosebi în roman, unde hedonismul este mai pregnant privit ca o posibilă cale de ieșire din criza psihologică provocată de falimentul speranțelor romantico-revoluționare.

Este adevărat că peste un deceniu, Gorki își va modifica optica, susținând că fără asemenea scriitori ca Arțâbașev, care au reflectat cu talent „harababura vieții”, literatura rusă ar fi mai săracă; tot el considera că Arțâbașev, ca și camarazii săi (nu în plan ideologic, ci emoțional), L. Andreev, Bunin și Kuprin, nu sunt încă apreciați pe merit și că ar trebui să facem aceasta pentru instruirea literaților contemporani.

O analiză contrastivă chiar și a pieselor de teatru cu aceiași titlu *Dușmanii*, scrisă de Arțâbașev în 1916, iar de Gorki cu un deceniu mai devreme, ar releva multe deosebiri semnificative dintre viziunile ideatice ale celor doi mari scriitori.

Aflat pe orbita ideilor lui Nietzsche, romanul *Sanin* ca, de altfel, și piesa *Legea sălbaticului* (1915), transformat peste doi ani în scenariu de film sub titlul *Soțul*, reprezintă în planul polemicii literare cu scrieri de Leonid Andreev precum drama *Anfisa* (1909), piesă vădit anti-Nietzsche, momente de referință în epocă. Ca într-o compoziție dihotomică pot fi analizate drept punct și contrapunct piesele de teatru *Ecaterina Ivanova* (1913) de Leonid Andreev și *Gelozia* de Mihail Arțâbașev (apărute în același an și jucate concomitent pe scenele teatrelor din Rusia).

Referitor la atitudinea scriitorului rus față de filosoful german merită reproduș aici un scurt fragment din capitolul XIII *Despre mine* din *Însemnări de scriitor* (scris la 21 iulie 1911), text aflat în custodia Arhivei Ruse de Stat pentru Literatură și Artă, căreia îi mulțumesc și pe această cale pentru permisiunea acordată de a accede la respectivele pagini ale lui Arțâbașev, cu atât mai mult cu cât acestea nu se regăsesc în volumele editate în ultima perioadă și nici măcar în impresionantul tom *Însemnări de scriitor* (790 pagini), alcătuit și prefațat de Timofei Prokopov și apărut la Moscova în anul 2006. „Amintiți-vă de Nietzsche; acum nimeni nu va îndrăzni să recunoască dreptul lui de a vorbi despre sine ca despre o unicitate, despre cărțile sale ca despre niște cărți pentru câțiva. Dar a existat o vreme când ridicola «mania grandiosa!» l-a urmărit. Mulți, desigur, și acum vor spune că slovele orgolioase despre sine însuși sunt de prisos, însă se pune întrebarea: la ce dracu' avea nevoie să se prefacă și să nu spună despre sine ceea ce știa.

Nu mă număr printre adepții săi. Nietzsche, ideile lui, mi se par (din punctul meu de vedere) complet eronate, însă nu pot să nu recunosc că Nietzsche era de zeci de ori un om de un nivel mult mai înalt și nu putea să nu simtă aceasta și s-o exprime curajos și direct.

O, Dumnezeu! Înțeleg de minune că și pe mine mulți mă consideră, iar după aceste cuvinte încă și mai mulți mă vor considera, că sunt obsedat de mania grandorii. Dar, scuzați-mi expresia, toate acestea mă lasă absolut rece”.²

Afinități nu numai cu ideile lui Nietzsche, ci și cu cele ale lui S. Freud și Eduard Hartmann pot fi lesne sesizate în nuvele ca *Despre gelozie*, *Salonul bolnavilor incurabili*, *Povestire despre știința cea mare* și *Crima doctorului Lurie*; de exemplu, în ultima nuvelă menționată un medic fanatic experimentează pe sine însuși și pe sălbaticul său servitor modelarea și apoi distrugerea conștiinței religioase; în urma constatării ineficienței sale existente fără Dumnezeu, sălbaticul se sinucide, acest gest fiind urmat la scurt timp și de către omul de știință, mentorul său, și astfel ambele personaje, autor și victimă ale experimentului, confirmă falimentul pozitivismului. La polul antitetic e plasată nuvela *Mai tare ca moartea* (1915), un veritabil imn dedicat voinței omului, unde eroul, de asemenea, om de știință își propune să efectueze ultima sa experiență de cercetare a creierului într-un moment de maxim dramatism, mai precis, în timpul pieirii sale sub lama ghilotinei, învingând prin puterea rațiunii spaima de moarte.

Cucerit de curente la modă din filozofia occidentală, scriitorul încearcă s-o exploateze în creația sa într-o nouă orientare, într-o nouă concepție denumită convențional, „ecleziasm”, o alambicare originală a ideilor biblice din *Ecleziast* cu diverse teze doctrinare din F. Nietzsche, A. Schopenhauer, E. Hatmann și H. Bergson. În articole precum *De la puțin la derizoriu*, *Dascălii vieții* sau *Predica și viața*, Arțăbașev susține că orice scop al existenței umane e un fals, iar viața e un lanț de suferințe care sfârșesc inevitabil cu o „gaură neagră”, ajung „la limita extremă”, adică la neființă, la inexistență.

Ideile „ecleziasmului” sunt ample și măiastru reflectate în cea mai voluminoasă (ca număr de pagini) scriere a lui Arțăbașev, în romanul *La limita extremă* (1910-1912), axat pe

² Arțăbașev Mihail Petrovici, Fond nr. 1558, Inventar nr. 2, unitate de conservare nr. 1, fila 3.

un original „joc” literar de subiecte, personaje, citate din operele contemporanilor și clasicilor, după cum afirmă criticul rus A.M. Graciova, autoare a remarcabilului studiu *Așa a grăit Vladimir Sanin. Nietzscheismul rus prin prizma romanelor lui M.P. Arțăbașev*.³

Acțiunea se derulează în miezul fierbinte al unei realități ruse alienate de la începutul secolului trecut, pe fondul unor întâmplări neobișnuite cu final tragic care zguduie din temelii viața unui orașel rus de provincie.

Scriitorul sugerează cu o fină subtilitate artistică faptul că adevărata cauză a fatalelor conflicte și încleștări violente rezidă în latentă și tainică psihologie a indivizilor, în „subconștientul” lor care aruncă în aer orice rațiune și-l conduce pe om direct în prăpastie, „la limita extremă” a existenței, a vieții sale.

Cadrul desfășurării acțiunii, ca și în cazul altor opere importante (*Sanin, Moartea lui Lande* ș. a.), îl reprezintă locurile copilăriei și adolescenței, unde Arțăbașev, după stabilirea la Petersburg, venea cu regularitate în fiecare vară să-și scrie nemuritoarele pagini de proză.

În roman, suflul debusolării sufletești, al disperării, al deprimării, al dezolării în fața idealurilor frânte e prezent la tot pasul; e, de altfel, proza lui Arțăbașev cu cel mai mare număr de sinucideri, ceea ce reflectă o stare de fapt existentă în epocă pe care scriitorul Kornei Ciukovski o caracteriza cu plasticitate: „Toată țara a devenit un club al sinucigașilor” (inițial Arțăbașev și-a intitulat romanul *Clubul sinucigașilor*).

Din disputa dintre scepticul ofițer Naumov și optimistul student Chiril Cij, victorioase se dovedesc a fi aserțiunile primului: patrusprezece ghinioniști, patrusprezece nefericiți ai destinului, într-un fel sau altul (î nec, împușcare, spânzurare), își pun capăt zilelor. Și acest roman, la apariție, a provocat o imensă vâlvă în viața literară, unii critici elogiindu-l fără rezerve, iar alții denumindu-l pe scriitor „gropar și propovăduitor al morții”, iar cartea acuzată că înfățișează „cadavre electrizante”, „un carnaval al răposaiților”, „sclavi ai plăcerilor carnale”, „vagabonzi spirituali”, „oameni vii escortați de morți” etc.

De altfel, și după mai bine de o jumătate de veac, chiar în perioada „dezghețului” hrușciovist, în 1964, într-o substanțială *Istorie a literaturii ruse*, în trei volume, editată la Moscova,

³ „Roczniki humanistyczne”, Lublin, tom LI, 2003, nr. 7.

se afirma că Arțâbașev, „aflându-se la granița creațiilor bulevardiere, după *Sanin* a scris un roman și mai reacționar, *La limita extremă*”.

Inacceptabili pentru ideologii procomuniști era nu atât tenta naturalistă și ușor erotică din romanele *Sanin* și *La limita extremă* sau nuvelele *Milionarii* și *Muncitorul Șevâriov* cât, mai ales, atitudinea dubitativă, pe alocuri chiar reprobatoare, față de revoluționari, față de mișcarea social democratică, generatoare a bolșevismului.

O altă operă de succes, considerată de critică a culme a creației lui Arțâbașev, din deceniul al doilea, *Femeia care stă la mijloc. Roman erotic* (1915), narează procesul destrămării familiei, sub deviza noii morale a „libertății sexuale”; pornind de la subiectul biblic despre femeia care a păcătuit și triumful egoist al bărbatului, romanul este alcătuit din mai multe verigi compoziționale, axate pe întâlnirile eroinei cu diverși bărbați cu structuri sufletești inconsistente, lipsiți de minimă responsabilitate și seriozitate. Nina Serghheevna, ca și Elisabeta Tregulova din *La limita extremă*, visează în van la o dragoste curată și înălțătoare. Decăderea morală a eroinei în sufletul căreia se estompează treptat tot ceea ce e luminos, devenind inutilă celor din jur, contrastează cu personajele feminine din proza veacului anterior și îndeosebi cu diafanele eroine din romanele lui I. Turgheniev. Arțâbașev deschide, astfel, noi orizonturi în literatura rusă din secolul XX.

Sporadic s-a remarcat și ca traducător, printre certele reușite numărându-se și libretul primei opere azerbaidjane *Arșin mal alan*, pe muzică de Uzeir Hagibekov.

În anii 1905-1907 îi apar la Sankt-Petersburg *Opere alese* în 10 volume; urmată de o nouă ediție, tot în 10 volume, la Moscova (1912-1918).

Primul Război Mondial și Revoluția din februarie 1917 le-a considerat mari catastrofe iar lovitura de stat din octombrie 1917 l-a îngrozit, ceea ce l-a determinat să emigreze în 1923 în Polonia, unde a primit cetățenia poloneză. De altfel, în perioada 1919-1923, când locuia la Moscova, a refuzat să participe la viața social-literară, deși era membru al Uniunii Scriitorilor (din 1918).

În Varșovia devine membru al Uniunii Populare de Apărare a Patriei și a Libertății și se implică activ în viața ziarului condus de prietenul său D. Filisofov „Za svobodu!” (*Pentru libertate*),

unde va deveni și președinte al colegiului de redacție (1925-1926). Excelează în publicistică (112 articole, majoritatea publicate și în volumele *Însemnări de scriitor* (Varșovia, 1925) și *Mălinul* (1927, cu o prefață de D. Filosofov).

Și în patrie sub același titlu *Însemnări de scriitor* Arțăbașev deținea în perioada mai 1917-mai 1918 o rubrică permanentă în ziarul „Svoboda” (*Libertatea*).

În numeroase articole publicate în ziarul menționat mai sus Arțăbașev critica vehement „veacul de aur” al Rusiei bolșevice; pe această platformă se apropie de Boris Savinkov (V. Ropșin); corespondența cu acesta (1923-august 1924) îi conferă lui Arțăbașev o aură de adversar înveterat al bolșevismului. E interesant de semnalat faptul că unii critici au menționat încă din 1909 că meditațiile bolnăvicios-fantasmagorice ale eroului-terrorist din povestirea *Muncitorul Șevâriov* privind mijloacele și țelurile acțiunilor revoluționare sunt comparabile cu opțiunile personajelor din romanul *Calul palid* de B. Savinkov. Intuiția îl face pe Arțăbașev să scrie în iunie 1925 că serviciul secret OGPU îl va atrage într-o cursă pe Savinkov, determinându-l să vină ilegal în URSS, lucru adevărat la scurt timp; în România a apărut un roman al scriitorului sovietic Lev Nikulin despre acest personaj legendar (condamnat de justiția sovietică și executat).

În emigrație a mai publicat volumul *Sub soare* (Varșovia, 1924), alcătuit din texte scrise în Rusia, și drama politică în versuri *Diavolul. O farsă tragică* (Varșovia 1925).

Romanele *Sanin*, *La limita extremă* și alte scrieri ale lui Arțăbașev proclamă valoarea intrinsecă a individului, dreptul inalienabil al acestuia de a hotărî plenar asupra manifestărilor sale spre deosebire de proza rusă din secolul XIX unde, în genere, totul era orientat spre supunerea individului voinței societății.

Cu un puternic impact în literatura rusă și alte literaturi europene de la începutul secolului trecut, repudiat și blamat decenii la rând de critica oficială sovietică, azi Mihail Arțăbașev s-a reîntors în patrie prin opera sa nemuritoare.

Dumitru BALAN